

Зоя Барболова (България, София)

**ЛИЧНИ ИМЕНА С НАЧАЛЕН КОМПОНЕНТ АЛ- В
БЪЛГАРСКАТА АНТРОПОНИМНА СИСТЕМА
(АЛДИМИР, АЛДАН И АЛЦЕК/О/)**

В българската историческа и съвременна антропонимия има няколко мъжки лични имена с широко разпространеният в тюркските езици начален компонент *ал-*. Едно от тях е **АЛДИМИР**. Под това име или като *Елтимир* е познат “изтъкнат български болярин и политически деец от края на XIII – нач. на XIV в.” [ККСБ, 1994: 9]. За него се знае, че е по-малък брат на цар *Георги I Тертер*, който е куманин по произход. Този факт априори ни насочва към тюркската антропонимна система. От първата половина на XIV в. с името *Алтимир* е известен и един болярин в Софийско [ККСБ, 1994: 10]. Това име се е утвърдило в българската антропонимна система, където и днес се среща под формите *Алтемир*, *Алтимир*, *Алдемир*, *Алдимир*, *Алдомир*, а също и *Елтимир* [Ковачев, 1995: 38; 42; 209; Заимов, 1988: 9]. От него са производни селищните имена *Алтимир* (Брезнишко; Белоградчишко) и *Алдомировци* (Софийско).

Въпреки екстралингвистичните указания, Й. Заимов смята, че това име е получено чрез промяна на *Владимир* или *Радомир* [Заимов, 1988: 9]. Други автори смятат, че *ал-* (*аль-*) ясно се разграничава от *димир* // *тимир* ‘желязо’ и предполагат, че като цяло името означава ‘нажежено желязо’, т. е. извежда се от тюркските думи *ал* ‘ален, ярко червен’ и *темир*, *тимир*, *демир* (с $d < t$ вероятно под влияние на тур. *demir*) ‘желязо’ [ККСБ, 1994: 9]. Н. Ковачев също предполага, че името *Алдемир* // *Алдимир* // *Алдомир* и ЖЛИ *Алдемира* // *Алдомира* е съставено от *демир* < тур. *demir* ‘желязо’, но според него *ал* е фонетичен вариант на *ел*

< тур. *el* ‘ръка’ [Ковачев, 1995: 38], въз основа на което твърди, че значението на името е ‘желязна ръка’. Възможно е предположението на Н. Ковачев да е вярно, но само по отношение на името *Елтимир*, което се среща и в ст. тюрк. паметници под облика *El temür* [ДТС, 1969: 169], а в някои от съвременните тюркски езици има вариант *Илтимер*.

По отношение на значението обаче трябва да се има предвид, че думата *el* още в ст. тюрк. има няколко омонима, някои от които са с по две-три значения. В цитирания речник *El VI* се представя именно като първи компонент на редица съставни лични и географски имена, но не е отбелязано към коя от многото омонимни думи и техните значения той се отнася. Прави впечатление, че в казахската антропонимна система съществуват редица имена с компонент *el-*, който се извежда от коренната ст.тюрк. дума *el* със значение ‘народ’, напр.: *Еламан* < *el* ‘народ; страна, родина, аул’ + *аман* ‘благополучен, невредим’; *Елбар* < *el* ‘народ’ + *бар* ‘съм, съществувам’; *Елдар* < ‘народ, страна, родина, аул’ + иран. *дар* ‘владее’; *Елдос* < *el* ‘също’ + перс. *дос* ‘другар, приятел, възлюбен’, т. е. ‘приятел на народа’ и т. н. Съдейки по тълкуването на тези и други имена, без съмнение тази антрополексема се отнася към старотюркската дума *el I* (*el I*) със значение 1) ‘племенен съюз, племенна организация’; 2) ‘народ’; 3) ‘държава, административна единица’ [ДТС, 1969: 168].

Що се отнася до втория компонент *temür* (вариант на *temir*, *demir*) неговото значение не буди съмнения – то означава ‘желязо’, но при личните имена се използва в преносно значение, обикновено ‘силен, здрав’. Следователно тюркското име *El temür* би трябвало да означава ‘силен народ’, което е подходящо за етноним, но не и за лично име. Впрочем едно от значенията на *el* също е ‘сила, мощ’, а това подсказва, че вътрешната структура на името би могла да е буквално ‘желязна сила’, т. е. ‘силен като желязо’, което съответства на семантичните модели при тюркските имена.

На пръв поглед изглежда, че при *Илтимер* по силата на редукцията *Ел* става *Ил*, още повече, че макар и да съществува като самостоятелна лексема, нейните значения напълно се покриват с

тези на *ел*, т. е. двете лексеми са абсолютни двойници на общотюркско равнище.

В историята е известно и името **ОЛДАМУР**, чийто носител бил “Кумански главатар в Унгария в 1285 г.” [Иречек, 1978: 133]. Безспорно вторият компонент *дамур* е фонетичен вариант на *демир*. Компонентът *ол* се открива отново в казахската антропонимия – в името *Олжас*, което “имее значения – 1) *ол* – он, *жас* – молодой; 2) *Олжас* означава – самый отважный богатырь, храбрец, сильный, мощный, выгода, дар. Известное имя – *Олжас Сулейменов* – известный поэт” [Казах. им.]. Освен ‘той (тя, то)’, в тюркските езици *ол*, с вариант *ул*, функционира като показателно местоимение за означаване на далечни лица и предмети ‘онзи (онази, онзи)’, а в гаг., лоб., чув. – ‘този (тази, това)’ [вж. Севортян, 1974: 444–445; ДТС, 1969: 366]. В киргизски обаче *ол* е дублет на *ал II* и *алд* ‘пред, първи’, а в ст. тюрк. *ол*- е и коренната морфема на инфинитивната глаголна форма *olmak* ‘да стана’ (Този глагол се използва и като спомагателен). При това положение вътрешната структура на *Олдамур* би могла да е ‘да стане, да бъде <силен, здрав> като желязо’, което изглежда доста правдоподобно и съответства на пожелателния характер на тюркските имена.

Същевременно до днес при чувашите се използва МЛИ *Алдемиръ // Алтемиръ*, при казахите – *Алтемир* и др.

Възниква въпросът дали *ал*, *ел*, *ил* и *ол* в *Алдимир*, *Елтимир*, *Илтемир* и *Олдамур* представляват една коренна дума с различни отгласни степени, или това са фонетични варианти на една от тях, което се отразява и върху съответните имена?

Според О. И. Смирнова компонентът *ал*- в състава на **Алмъш** – името на царя на волжските българи в началото на Х в., се идентифицира и с коренната морфема на тюрк. глагол *al/mak* ‘вземам, приемам’, с по-старо значение ‘завладявам, покорявам’ [Смирнова, 1981: 250]. Подобна семантика е заложена и в казахското МЛИ *Алгыр* ‘хваткий, способный, человек с большой эрудицией, находчивый, предприимчивый’ [Казах. им.].

Татарските ономасти свързват началословната антрополоксама *ал* (*аль*) с арабския определителен член, поради което тълку-

ват значението на тези имена по следния начин: *Альмурза* ‘известният (признатият) мурза’; *Альмухаммет* ‘известният, признатият Мухаммет’ [Тат. им.1] и т. н. Последното име явно е образувано по модел на *Алтемир*, където *Темир*, *Демир* са варианти на по-старото монг.-тюрк. име *Тимур*, заето и в руската антропонимия.

Пред това име се поставят и други антрополексеми, напр.: в тат. *Актимер* (ак ‘бял’); в казах. *Айтемир* (където *ай* ‘луна’, символ на красота, вяръност и вечност) и *Айтимер* “булгарско-татарско; обрядово име Железо чистое и прочное, как месец; желязо светлое и лучистое, как месец”; *Узтимер* – ст. тюрк.-тат. име, съставено от уз ‘душа’ + *тимер* ‘желязо’, съхранено във ФИ *Узтимеров* (еднозначно с имената *Джантимер* (и *Тимерджан*), *Уряктимер* и т. н., където този компонент е символ на сила, здраве) [Казах. им.] (т. е. букв. ‘<обладаващият> здрав, силен дух’). Това име е запазено и в български под облиците *Ездимир* и *Ездимер* и няма нищо общо с тълкуването на Й. Заимов ‘да стане добър ездач’ [Заимов, 1988: 102].

В тюркската антропонимия думата *ал* ‘ален, розов, червен и т. н.’ наистина участва в структурата на тюркски имена, напр. тат. *Алсу* букв. ‘розова вода’, а в преносен смисъл – ‘красива, красивица’; *Алчечек* ‘алено цвете’; *Алчира* ‘розоволика’, *Албика* ‘розовобуза’ и ‘първото момиче в семейството’ и т. н. [Тат. им.], но тези имена, както е видно, са женски.

Различните тълкувания на компонента *ал* се дължи на обстоятелството, че подобно на *ел*, *ил* и *ол* той също влиза в омонимна връзка с няколко еднозвучни думи, една от които е *ал* ‘отпред, първи’. Въз основа на нея Н. Будаев изгражда своята версия за значението на българското историческо име *Алцек*, според която “Алцык – «ал» перед, первый, «цык (чыкъ)» – выступать, выходить” [Будаев, ЛИ]. Имайки предвид, че в диалектите на някои тюркски езици думата *ал* е регистрирана със значение ‘отпред’ – в уйг. ‘пред, по-рано; преден, челен’, в кум. и карач.-балк. и ‘чело’, в тюркм. [Севортян, 1974: 124], за основно се приема второто значение, а първото – ‘пред, отпред, първи’, е вторично, образувано по метафоричен път. С двете си значения *ал*- функционира в езика на жълтите уйгури [Малов, 1957: 14].

Според казахските ономасти компонентът *ал* (*аль*) е титла, поставяна “пред името на ханове и султани в източните страни. Този термин е показвал най-високото положение в ръководната йерархия на държавата или друга административна единица. Днес е загубил тази си символика и се използва само като словообразователен компонент” [Казах. им.] при образуване на МЛИ, напр.: *Алмат* (< *Аль* + *мат* ‘съкратена форма на името Мохамед’), *Альмурат* и т. н. Много тюркски МЛИ са образувани от съчетанието на *ал* с някаква титла: *мурза* – *Альмырза* (казах.) // *Алмурза*; *бай* – *Албай*; *кен* ‘кан, хан’ – *Алькен*; *баш* ‘началник’ – *Албашъ* (чув.) и т. н. или с прозвище, давано за заслуги: *батыр* – *Албатырь*; *кадир* ‘качество, почит, почитание’ – *Алькадир* ‘много авторитетен човек’; *мансур* ‘победител, отмечающий победу’ – *Альмансур* – име, използвано преди приемането на мюсюлманството, а след това запазва само първичната си функция на почетна титла за управители, министри, пълководци. Явно това са словесни знаци, които са отбелязвали различни постове в йерархията на държавната или военната администрация, които впоследствие се трансформират в пожелателни лични имена – нещо обичайно за тюркската антропонимия. Компонентът *ал* се поставя и пред лично име, означаващо животно, напр.: *барс* ‘тигър’ (преносно ‘барсисполин; барс, обладаващ огромна сила’) в ст.-тюрк.-булг.-тат. име *Албарс* и в чув. имена: *Албарисъ*, *Албарсъ*; *бури* ‘вълк’ в *Албури* – името на бащата на *Кубрат* според „Летописа на Газиз-Бардж“ [Иман, 2001: 16-17] и пр.

Подобен е случаят със старотюркската титла *бик*: *Би* ~ *Бик* ~ *Бек* ‘княз, повелител, началник, ръководител, глава, стопанин, господин’, която се открива в началото на редица имена: при башкирците *Бикбулат*, *Биккул*, *Бикмет*, *Бикташ*; при татари, марийци и удмурти *Бикбай*; *Бикбарс* (срав.: *Барсби*, *Барсбек*); *Бикбатыр* (което марийците са заели от булг.-тат.); *Бикбау*, съхранено в татарските фамилии *Бикбауов*, *Бикбов*, *Бикбаулов*; *Бикбирде*, *Бикбуга* ‘ст. тюрк.-тат. обредно име *Бик* + *буга* ‘бик’; *Биктархан* // *Бектархан*; *Бикташ* ‘обредно име – здрав камък; твърд, като кремък’, запазено във ФИ *Бикташев*, *Биктяшев* и

др. [Тат. им.]. Като антрополексема в началото или в края на името се използва и разпространената сред тюрките, включително и сред волжските българи, персийска благородническа титла *мърза* // *мурза* // *мирза* 'син на емира, принц; благороден, знатен' [Тат. им.]. По този повод Н. Будаев твърди, че "Имя тюрка всегда указывало на его положение в обществе", а също и че "Иногда титул ставился перед именем, но по сути, это не имело значения. Исключение составляет слово «бек»: когда оно пишется в начале слова, то имеет значение «крепкий» (*Бекболат*, *Бекташ*);" [Будаев, ЛИ].

На същото мнение е и З. Гаглойти, според който този модел е зает и у осетинците: „У татарских народов к собственному имени прибавлялись социальные титулы: хан, бек, бей: Амырхан, Асланбек и т. д. (ср. у осет. Ирбег). <...> Из таких составных имен в Осетии часто образовывались фамилии. В составе сложных имен встречается и термин хъан. <...> У осетин встречаются имена: Темирхан, Хъанболат, Хъантемыр и др. У кумыков, карачаевцев и балкарцев князей нзывали титулом бий. Этот титул также вошел в состав сложных имен, встречающихся и у осетин: Мысырби, Хазби, Биаслан, Биазыр и др.” [Гаглойти, ОФИ, нет.].

Като коренна морфема *ал* (*аль*) се явява в производни МЛИ, като напр.: мамел. име *Алук*: "Ал – «първи, пред», ук – аффикс" [Будаев, ЛИ]; *Алмъш* (*Almıŝ*) – елтебер 'цар' на волжките българи в началото на Х в.; казах. *Алтай* 'ал/ъ/ + тай – умалителен суфикс'; *Алгай* 'първо <дете>'; *Алдар* – в приказката «Как Алдар женился» и ст.-тюрк.-тат. име *Алдан* 'първенец'.

Името **АЛДАН** се открива и в съвременната българска антропонимна система [Заимов, 1988: 9], което има и вариант *Алден* [Ковачев, 1995: 38]. То би могло да се интерпретира и като производно на корената дума *алд*, запазена в киргизски, която е еднозначна с *ал* '1) напред, предна част и 2) най-добър'. По-вероятно обаче структурата на името се състои от коренната дума *ал* + *-дан* (*-ден*) – окончание за отделителен падеж със значение 'от' – използвано и в редица казахски и татарски имена до днес, т. е. буквално то означава 'отпред', което напълно се оправдава в случаите, когато името изпълнява ролята на титла, носена от най-високо-

поставената личност на дадено племе (или негово подразделение). Същата семантиката най-вероятно е залегнала и в българското име *АЛДО*, което явно представя звателна форма на умалително от *Алдан*.

Същевременно значението на името *Айдан* – “*ай* означава “луна”. Луна символизира красота, верност и вечност. Слово *дан* – сокращенна форма на *дана*, в превод с казахския език означава ‘мудрост’” [Казах. им.] подсказва, че *Алдан* може да се тълкува и като ‘първият, т. е. най-добрият мъдрец’. Татарските ономасти обаче дават други значения на *Айдан* – “древнетюркско-татарско: 1. Сила, мощ; авторитет, престиж. 2. Широкий, большой, свободный. 3. Светлый, лучистый. 4. Лунный луч, лунное сияние; сияющий словно месяц.” [Тат. им.]. При тази интерпретация, която изглежда най-правдоподобна, компонентът *-дан* се приема като суфикс за образуване на МЛИ. Това дава основание да приемем, че и в *Алдан* *-дан* се проявява като словообразователен формант, поради което, не остава съмнение, че значението на името е ‘първенец’, но вторият компонент остава неясен и това затруднява пълното разкриване на вътрешната структура.

Всяка от омонимните думи със звучение *ал*, в една или друга степен може да се идентифицира с антрополексемата *ал-*. Възможно е нейното значение да е семантична контаминация от значенията на *ал* ‘първи, начело’ и *ал-* ‘вземам, завладявам’, а по-късно да се е идентифицирала и с арабския компонент, участващ във формирането на именната композиция. Но сякаш най-вярна все пак е версията, според която това е титла, както *бай* в тат. име *Байтемир*, и казах. *Хантемир* с общо значение ‘качествен, устойчив, непобедим <като “желязо”> господар, съответно цар’. По аналогия на тези имена, словообразователната парафраза на името *Алтимир* би трябвало да е ‘устойчив, непобедим <като “желязо”> предводител’. От съвременен аспект *Хантемир*, *Байтемир* и *Алтимир* са еднозначни, като първият компонент в определени периоди и при различни тюркски племена са означавали титлата на върховния племенен вожд – ‘цар, крал, император, хан, кавхан и т. н.’. Този модел на съчетание на титла с лично име

е запазен до днес при съставянето на лични имена при тюрките, но след прекратяване на първичната си функция, съответните титли се превърнали в антрополексеми, в чиято вътрешна структура се съхранява семантиката на отделните термини.

Що се отнася до компонентите *ал* в *Алдимир*, *ел* в *Елтимир*, *ил* в *Илтемир* и *ол* (*ул*, *ïl*) в *Олдамур*, от една страна те могат да се приемат като диалектни варианти на *ал* (< **äl* ‘начален; първи’) или **il* (> *il*, *ilk*, *ilik*, *ilki* в почти всички съвременни тюркски езици), а от друга – като самостоятелни думи, намиращи се в позиция на синоними. Изпълнявайки функцията на префикси, по-точно тези префиксоиди понякога са дублети, както напр.: *Алгыр* ~ *Елгыр* (тат.); *Альмурза* (тат.) ~ *Ильмурза* (башкир.); *Эльдар* ~ *Ильдар* (мамел.); *Эзбек* ~ *Озбек* ‘с крепко, здраво сърце’ (общ. тюрк.); *Ильбарс* ~ *Юлбарс* (тат.). Начално редуване на гласните *а*, *е*, *и*, *о* (*у*, *ю*) се наблюдава и при прабългарски имена и думи, напр.: *Ернак* ~ *Ирник*; *Аспарух* ~ *Иперих* // *Испор* (и чув. *Аспар*, *Ашпар*, *Йаашпар*, *Еспер*, *Ишпар*, *Испер*); *Ахтум* (*Айтон*) ~ *Охтум* – високопоставен бълг. болярин от края на X – началото на XI в.; *алем* // *елем* (чув. *ïlät* ‘първи, начален; следващ, бъдещ’) – допълнителният месец в прабългарския календар [Москов, 1988: 100]; титлата *елтебер* се открива и под облиците *илтебер*, *юлтебер*, *илютвер*, *Балтавар* [Табакков, 1999: 45] и т. н. Изглежда, че в алтайско-тюркските езици и в частност в български тези варианти са знак за наличие на различни диалекти, като в някои от тях **ä* > *a*, а в други – *e*, гласна, която често се редуцира в *-и*. Анализирайки името *Ильгам* (1221) с вариант *Ильхам* (1224) на емира на Волжска България *Ильгам ибн Салим* [Бариев 2003, 12; Иман 2001, 167], чието съответствие днес са тур. *İlhan* и азерб. *Илхам*, Ив. Добрев стига до извода, че вътрешната му структура най-вероятно се идентифицира с монг.-тюрк. титла *ильхан*. По отношение на компонента *иль* смята, че той е резултат от фонетичните развойни процеси на *йъл* “голям, висок”, т. е. *йъл* > *ел* > *иль* + титлата *хан* предполагаемо резултативно значение по-скоро “голям, велик хан”, отколкото “правител на народов”, както смятат други учени [Добрев, нет.]. Прегласът *а* (*е*) > *о* най-вероятно се дължи на лабиализация на неударено кратко *а*.

Следователно, като начален компонент при ЛМИ *ал* е епитет със значение ‘велик’, което обяснява и наличието му пред други титли, с които формира сложни по състав термини, които по-късно се преосмислят като лични имена с пожелателен характер, някои от които са посочени по-горе. Подобна ситуация се наблюдава при казахското обръщение *алдияр* ‘ваше величество, превъзходителство, благородие’, приело функциите и на МЛП – *Алдияр*.

По отношение на имената *Алдимир* // *Елтимир* двете лексеми *ал* и *ел*, влезли в ролята на префикс, без съмнение са идентични по семантика, тъй като вариантите имена се отнасят към едно лице. Би могло да се допусне, че *Елтимир* в българската антропонимия е по-старият вариант, съществувал още при създаването на българската държава, а името *Алдимир* се е наложило от куманите, които около X в. се заселват по нашите земи и впоследствие се претопяват. Същевременно руското название *Елабуга* на гр. *Алабуга* в Татарската република подсказва, че прегласът *а ~ е* в началословие в някои случаи е на славянска основа.

Тази семантика на компонента *ал* (*аль*) е особено подходяща за българското историческо име *АЛЦЕК* или *АЛЦЕКО* – прабългарски племенен вожд от 60-те години на VII в., за който се твърди, че е пети син на хан Кубрат. “Лангобардският хронист Павел Дякон (IX в.) съобщава, че името на този Кубратов син е *Алцек*. Съдейки по регистрираната втора част (*-цег*) върху част от глинен съд, датиран от X в., името имало вариант под облика *Алцег*, т. е. с озвучаване на краесловно *к*. В някои източници името е регистрирано под облика *Алциок*, което, според някои учени, също се отнася към петия син на хан *Кубрат*, а според други – то визира прабългарски вожд от началото на 30-те години на VII в. [ККСБ, 1994: 16–17].

Б. Симеонов представя няколко хипотези, но сам приема, че името всъщност е *Алчек* и го извежда от хуно-алтайската дума *алчък* ‘нисък; скромн, тих, кротък; приветлив, вежлив, любящ’ [Симеонов, 2008: 181]. Но в своята „История Армении“ (Е., 1986 г.) Й. Драсханакертаци пише, че родното място на католикос

Комитас I Алцекци (615–628) е село *Алцек* (в гавара Арагацонт, Айраратски наханг около Ечмиадзин в Армения) [Стаматов, нет.], което се предполага, че носи името на своя основател, по всяка вероятност българин по произход¹ и доказва, че основният вариант на името все пак е *Алцек* или *Алцег*. *Алцеко* най-вероятно е звателна форма от *Алцек*, а *Алциок* е словообразователен вариант – *Алцек* + суф. *ок*, който според Бутанаев е бил дума, от която „ведут свое происхождение слова для обозначения сына – “огул” и ребенка – “огыс”, т. е. наследник рода, потомство” [Бутанаев, КГ, нет.]. При такава интерпретация би могло да се приеме, че *Алциок* не се отнася към сина на Кубрат, а по-скоро става въпрос за сина на някой си *Алцек*. Но тук не е изключено името *Алциок* да е получено от *Алцеко* чрез метатезата *ко* > *ок*.

В. Бешевлиев предполага, че името е двусъставно и вътрешната структура на *Алцек(о)* е «шест стрели» или че във втората си част се сближава с друго прабългарско име или *Цок*, *Цук* (или *Цюк* [Бешевлиев, 1969: 26; 114]), което същевременно се приема за варианти на *Тук* (*Дукум*). Името се смята за сложно и според други тълкувания, като при едно от тях първият компонентът отново се идентифицира с тюркската дума *ал* ‘червен’ и се допуска, че като цяло името означава «Червения Цок» [ККСБ, 1994: 16]. Тези интерпретации обаче не са особено убедителни.

Имайки предвид изложените по-горе значения на *ал*, както и метафоричната му употреба със семантика ‘велик’ при функцията му на антрополоксема, би могло да се допусне, че името *Алцек* наистина е сложно и е съставено от компонентите *ал* + *цек*, където по-достоверно би било, ако се приеме, че първият компонент е титла, както в *Алдимир*, а втората част е името *Цек/о/*, съхранено до днес под облика *Цеко* и във ФИ *Цеков*, което явно подсказва, че и в прабългарския език то е звучало именно така.

В този случай обаче възниква друг проблем. Вторият компонент *демир* > *димир* в *Алдимир* и *Елдимир* е безспорен и с ясна семантика – ‘желязо’, а като име или част от име – ‘силен, здрав <като желязо>’. Освен това *Демир* // *Темир* // *Тимур* и до днес е широко разпространено МЛИ в тюркските езици. Що се отнася

до *Алцек(о)*, това не е така. Известно е, че по правило в тюркските езици не съществува съгласната *ц*. Въпреки това според Н. Будаев “Имя болгарского хана Альцика указывает, что носитель его разговаривал на цокающем диалекте тюркского языка. <...>. Звонкая аффриката (з, ц) проследивается в языке мамлюков Египта (Зенги, Зель)” [Будаев, ЛИ]. К. Иречек също не се притеснява от наличието на звука *ц*, когато твърди, че “Само в азиатските езици можем намери аналогия с древнобългарските лични имена като *Курт, Батбай, Котраг, Цериг, Тербел, Телец, Цитат, Баян, Умар, Кардам, Крум, Омуртаг, Сурсулул, Алобоготур, Токтус* и пр. и пр.” [Иречек, 1978: 151]. Този звук е регистриран и в името *Дицевг // Диценг* [ККСБ, 1994: 90] – висш сановник при Крум, и *Цузмен* – бълг. болярин, севаст при цар Калоян (1197–1207) (вер. от кумански произход), представен в източниците и под облика *Чъсмен* [ККСБ, 1994: 391]². *Цюнки* е името на един уйгурски пълководец – около 478 г. [Бичурин, ч. I, отд. V: 251]. Всичко това говори, че звукът *ц* не е бил чужд на всички тюркски езици и дава основание да приемем, че в прабългарския език той е съществувал или поне в езика на някое племе от племенния съюз под върховенството на прабългарите. От друга страна тази фонетична особеност говори за близост с монголските езици и, респективно с хунския език. В подкрепа на това мнение е фактът, че днес този звук е присъщ на някои от сибирските татарски диалекти.

Много е вероятно името *Цеко* да е идентично с *Чоки* “(Їоке, Їуке, но най-често Їоки)” [Иречек, 1978: 332] – името на сина и наследника на татарския хан Ногай. Същевременно *Цек/о/* би могло да е по-стар фонетичен вариант на древното тюрк.-тат. име *Чока* ‘племенник’, което “В древнетюркском языке употреблялось в форме *чикан*. У казахов формы, близкие по звучанию к данному слову, употребляются в качестве имен (например, *Чокан* Валиханов – видный казахский просветитель и ученый). Сохранилось в фамилии *Чокаев*, а также в названии рода села Нурлаты Зеленодольского района Республики Татарстан.” [Тат. им.]. В същия речник се открива и сходното име *Чук*, определено за “българско-татарское <...> обрядовое имя: 1. Многочисленный, обиль-

ный (= тур. *çok* ‘много, обилно’ – З. Б.); 2. Название языческого праздника, сохранившегося у крещеных татар. Во время него люди выходили в поля, обливали друг друга водой, варили кашу и обращались к высшим силам с мольбой ниспослать дождь и дать хороший урожай. Праздник *Чук* отмечался также чувашами и удмуртами. Мальчикам, родившимся во время этого праздника, давали имя *Чук*. Сохранилось в фамилиях *Чуков*, *Чукин*” [Тат. им.]. Това име има и варианти *Чукай* и *Чукан*, също смятани за “булгарско-татарски” обредни имена, които всъщност са лексикализирани звателни форми на *Чук*, образувани с окончанията *-ай* и съответно *-ан* [Пак там], заместени на българо-славянска езикова почва с окончанието *-о*.

Различията между *Цек/о/* и *Чоки* или *Чук* се обясняват с делабиализацията *о > е* – обичайно и до днес явление в българските диалекти след шушкови съгласни, напр. диал. *джеб < джоб*. Нещо повече – някои еднозначни форми като *нашо // наше, нашио // наше* и т. н. са приети за дублети в разговорния език. Но името *Чук* е съхранено в българското фамилно име *Чуков*, което означава, че то не е идентично с *Цеко*.

Компонентът *-цек* не може да се идентифицира и с името *Тук*, което в този вид е регистрирано в българските исторически паметници. Освен това то е изключително разпространено в тюркските езици като първи компонент на сложносъставни имена от типа: *Тукбай*, *Туктархан*, или *Токай*, *Токаш*, *Токлу*, *Токмаш* и т. н., към които се отнасят и редица исторически имена като напр. *Тугшад*, *Тугтегин* – тюрк.-пъкководци, *Тук-Тимур* – хан на Златната орда през 1396–1400 г. [Барболова, 2010]. Без съмнение това старо монг.-тюрк. име е било познато на прабългарите и не е идентично с *Цек(о)*.

Що се отнася до значението на компонента *цек* (*цик* с редукция на *е* в *Алциок*), то остава неясно, въпреки възможността за различни тълкувания. Освен дадената от Н. Будаев семантика, това име би могло да се свърже и с уйгурската дума *чок // чé* ‘седа’. При това положение *Алцек* е пожелателно име с евентуално значение ‘да излезе, да остане начело, да остане първенец’ – имайки предвид, обстоятелството, че той е принц.

Компонентът *-цек* би могъл да се идентифицира и със ст. тюрк. ЛИ *Āik*, от което вероятно е възникнал етнонимът *Āik*, означаващ ‘народ живеещ по горното течение на Енисей, в Саянската низина’ [ДТС, 1969: 145]. Тази версия е по-малко вероятна, и все пак трябва да се има предвид, че назоваването на племето по неговия върховен вожд е широко разпространено явление при тюркските народи (както и при други в пределите на Централна и Средна Азия), а също и обратното. Затова не е изключено именно това да е първичният фонетичен облик на името. При това положение *Алцек* би могло да означава, примерно, ‘предводителят на племето *цек* = *чик* (с преход *ц > ч* и редукция *е > и*)’. На тази мисъл навежда наличието на ЛИ *Чико* в българската антропонимна система, може би неправилно изведено от Н. Ковачев от роднинския термин *чичо* [Ковачев, 1995: 563] – междувпрочем също прабългарска дума. Формата *Чико* съответства на *Цеко*, което също е доста близка до втория компонент на вариантното име *Алцеко*. Без съмнение имената *Цеко* и *Чико* биха могли да са идентични, ако приемем, че се отнасят към различни диалекти, а техните носители били родствени племена от конфедерацията на прабългарите. Наличието или отсъствието на африкат *ц* била съществена различителна черта в характеристиките на фонетичните системи на тези говори.

Всички представени данни показват, че *Алдимир*, и *Алцек*, а също *Алмуш* и *Албури* определено са древни монголо-тюркски имена, а началният компонент *ал-* е показател за това, че техните първи носители са заемали особено високи постове в своето време в племенната и държавната йерархична система или са имали изключителни заслуги, заради което са били отличени с титлата *ал*, т. е. ‘велик’, т. е. *Алдимир* ‘великият Демир’; *Алцек(о)* ‘великият Цек(о)’; *Албури* ‘великият Бури, букв. великият Вълк’ и *Алмуш* ‘великият Муш (?)’³ Към тази група исторически имена се отнасят и *Алдан* // *Алден*, *Алдо* (*Алдьо*, *Алдю*), въпреки че не са регистрирани в историческите паметници. Тяхната вътрешна структура явно е ‘първи, първенец, отпред’, с преносно значение

‘велик’, което съответства на славянобългарските имена *Велико*, *Величко*.

СЪКРАЩЕНИЯ

булг. – български (волжско български)
гаг. – гагаузки
диал. – диалектно
казах. – казахски
карач.-балк. – карачаево-балкарски
кум. – кумански
лоб. – лобнорски
МЛИ – мъжко лично име (и мн. ч.)
монг.-тюрк. – монголско-тюркско
осет. – осетински
ст. тюрк. – старотюркски
тат. – татарски
тур. – турски
тюрк. – тюркски
тюркм. – тюркменски
уйг. – уйгурски
чув. – чувашки

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

[Барболова, 2010]: **Барболова, З.**, *Архаични фамилни имена от тюркски произход в село Златия, Монтанско* // В: сб. Състояние и проблеми на българската ономастика, т. 10 (посветен на 90-годишнината от рождението на проф. Николай Ковачев), УИ „Св. св. Кирил и Методий”, В. Търново, 2010, с. 190–208.

[Бешевлиев, 1963]: Бешевлиев, В., *Първобългарски надписи*, С., 1969.

[Бичурин]: **Бичурин Н. Я. [Иакинф]**, *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*.

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/Bicurin/Sobr_sved_o_narodach/Tom_I/vved.htm.

[Будаев, ЛИ]: **Будаев, Н.**, *Личные имена мамлюков* <[http:// buday.narod.ru/gl3.htm](http://buday.narod.ru/gl3.htm)>

[Бутанаев, КГ, нет]: **Бутанаев, В. Я.**, *Кыргызское государство (VI в. н. э. – 1207 г. н. э.)* <http://www.eurasica.ru/articles/library/vya_butanaev_kyrgyzskoe_gosudarstvo_vi_v_ne_1207_gne/>.

[Гаглойти, ОФИ, нет.] **Гаглойти, З.**, *Осетинские фамилии и личные имена*, Цхинвал, 2007 г., ч. II: *Словарь мужских имен* (по данным фамильных преданий осетин): <http://iratta.com/2007/12/09/soderzhanie.html>.

[Добрев, нет.]: **Добрев, Ив.**, *Хрононимът алем в аспекта на афиксацията като способ за образуване на собствени имена*: <<http://bolgnames.com/index.html>>.

[ДТС, 1969]: *Дрентюрецкий словарь*, Ленинград, Изд. “Наука”, 1969, 676 стр.

[Заимов, 1988]: **Заимов, Й.**, *Български именник*, Изд. на БАН, С., 1988.

[Иман, 2001]: **Бахши Иман**, *Джагфар тарихы – свод болгарских летописей*, т. I, С., 2001.

[Иречек, 1978]: **Иречек, К.**, *История на българите*, С., Изд. “Наука и изкуство”, 1978.

[Карач.-балк.]: <<http://www.nazovite.ru/karachaevao-balkarskie/man/>>.

[Казах. им.]: *Казахские имена* <<http://attar.kz>>.

[ККСБ, 1994]: **Андреев, Й., Лазаров, И., Павлов, Пл.**, *Кой кой е в Средновековна България*, С., изд. “Просвета”, 1994, 400 стр.

[Ковачев, 1995]: **Ковачев, Н.**, *Честотно-этимологичен речник на личните имена*, В. Търново, изд. “ПИК”, 1995, 620 стр.

[Малов, 1957]: **Малов, С. Е.**, *Язык желтых уйгуров*, Алма-ата, изд. АН КССР, 1957, 197 стр.

[Мишши, 2008, нет.]: **Мишши, Юхма**, *Чгваши ячсем. Чувашиские имена*, **Шупашкар, 2008**. <http://wikisource.org/wiki/Cv/%D0%9A%C4%83%D1%82%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%BC%C4%83%D1%88:%D0%A7%C4%83%D0%B2%D0%B0%D1%88_%D0%B0%D1%80%C3%A7%D1%8B%D0%BD_%D1%8F%D1%87%C4%95%D1%81%D0%B5%D0%BC>

[Москов, 1988]: **Москов, М.**, *Именник на българските ханове*, изд. “Д-р П. Берон”, С., 1988

[Севортян, 1974: 124]: **Севортян, Э. В.**, Этимологический словарь тюркских языков, М., Изд. “Наука”, 1974.

[Симеонов, 2008] **Симеонов, Б.**, *Прабългарска ономастика*, Пловдив., Ф-ия “Бълг. ист. насл.” 2008, 262 стр.

[Смирнова, 1981: 249]: **Смирнова, О. И.**, *К имени Альмыша, сына шилки, царя болгар* // Тюркологический сборник 1977, М., 1981, с. 249–255.

[Стаматов, нет.]: **Стаматов, А.**, *Tempora incognita на ранната българска история*, Изд.: МГУ “Св. Иван Рилски”: <<http://www.probulgarians.com/Kniga%20AtStamatov/Nyakolko%20predvaritelni%20dumi.htm>>.

[Табаков, 1999]: **Табаков, Д.**, *Хоризонтът на познанията. Българите през вековете*, С., 1999.

[Тат. им.]: *Татарские имена* <<http://tatarisem.narod.ru/tatarskie-mujskie-imena.html>> и *Татарские имена* <<http://ufagen.ru/tatar-imena>>.

[Юдахин, 1965]: **Юдахин, К. К.**, Киргизско-русский словарь, т. I и II, Москва, изд. “Сов. энциклопедия”, 1965 и др.

[<http://www.eurasica.ru/>] : http://www.eurasica.ru/articles/kyrgyz/ra_abdumanapov_kipchakskiy_komponent_v_etnogeneze_kirgizov/].

БЕЛЕЖКИ

¹Известно е, че българите назовавали своите селища по името на своя основател или вожд.

²Според Летописа на Гази-Барадж: “Немало марданских баджанакон в годы нашествий тюркмен, къпчакских тюрков и мангулов бежало в правобережные округа Беллака и в Тамта-Башкорт. Под их влиянием часть моджарских болгар стала произносить “ц” вместо “ч”, а башкортские болгары – “н” вместо “с”.” [Иман, 1999: 69], което означава, че звукът *ц* е бил характерен за печенезите.

³Името *Муш* е неясно, но негов вариант е регистриран в ст. тюрк. ЛИ *Mišan han* [ДТС, 1969: 346], а също и в българските ФИ *Мъшов* [Барболова, 2010] и *Мъшелов*.